

عوامل تأثیرگذار بر عدم همگرایی شیعیان در جنوب غرب آسیا

هادی علی پور¹، سیدعباس احمدی²، ربیاز قربانی نژاد³

چکیده

تشیع از مذاهب اصلی دین اسلام به شمار می رود؛ کمتر رویدادی را می توان در جنوب غرب آسیا مورد مطالعه قرار داد که یک سر آن به شیعیان مربوط نشود. گاه شیعیان خود عامل و کارگزار رویدادها هستند و گاه موضوع حوادث و کنشهای سیاسی - اجتماعی قرار می گیرند. شیعیان در عصر حاضر علی رغم تشابهات مذهبی و فرهنگی و داشتن منافع مشترک از مولفه هایی رنج می برند که به عنوان یک معضل، روند عدم همگرایی را در جوامع شیعی تشدید کرده و از انسجام باز می دارد. از این رو با توجه به اهمیت موضوع، نگارنده در این مقاله با بهره گیری از روش تحلیلی، استفاده از مطالعات کتابخانه ای و بررسی های میدانی با فرض: "مولفه های سیاسی - امنیتی و فرهنگی - اجتماعی منطقه می تواند بر عدم همگرایی شیعیان تأثیرگذار باشد" درصدد تحلیل عوامل تأثیرگذار بر عدم همگرایی شیعیان در منطقه جنوب غرب آسیا بر آمده است. یافته های میدانی پژوهش حاکی از آن است اتخاذ سیاست شیعه هراسی توسط قدرت های منطقه ای، سلفی گری و فرقه گرایی، اقدامات و سیاست های قدرت های منطقه ای، نابرابری های اقتصادی و اجتماعی، پراکندگی جغرافیایی، اختلافات سرزمینی، تعارضات مذهبی و ایدئولوژیک، و حمایت جریان شیعه افراطی از اقدامات تفرقه افکنانه از مهمترین عوامل عدم همگرایی شیعیان در منطقه جنوب غرب آسیا می باشد.

واژگان کلیدی: عدم همگرایی، شیعه، منطقه، جنوب غرب آسیا

1. دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران.
2. استادیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول).
3. استادیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران.

مقدمه

در اواخر قرون وسطی ترکیب مذهب و ژئوپلیتیک از سوی پاپ‌ها و پادشاهان دنبال می‌شد. در تاریخ معاصر دنیای امروز می‌توان وقوع مباحث دیگری را در ترکیب مذهب و ژئوپلیتیک مشاهده نمود. (سیمبر، ۱۳۸۵: ۱۲۶) نقش آفرینی مذهب در سیاست و پیوند خوردن آن با مفهوم قدرت، تنها امری مربوط به زمان حال و مذهب شیعه نیست. در قرن بیستم نیز کمابیش نقش آفرینی عوامل مذهبی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و پدیده‌های ناشی از آن تداوم داشته است. (احمدی و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۸). استقرار شیعیان در بطن مناطق راهبردی همراه با توانمندی جغرافیای اقتصادی (ژئوآکونومیک) بالا، سبب ارتقای جایگاه تشیع و تبدیل آن به یک مولفه ژئوپلیتیک قدرتمند گردیده است (Gause.2010.118). مرکز جغرافیای سیاسی شیعه در قلب جنوب غرب آسیا است. به تعبیر دقیق‌تر اگر ترکیب فیزیکی و جغرافیایی جنوب غرب آسیا را ترسیم کنیم شیعه در مغز و قلب آن حضور دارد (فوزی و پایاب، ۱۳۹۱: ۳۲). برخورداری از موقعیت ژئوپلیتیکی شیعیان و پراکنش آنها در مناطقی با ارزش ژئوآکونومیک، قدرت مضاعفی را برای ایفای نقش در معادلات منطقه ای به آنها داده است. (توال، ۱۳۸۷: ۷۱). اما این نکته قابل بررسی است که شیعیان ضمن برخورداری از موقعیت جغرافیایی مناسب و جمعیت قابل توجه از موقعیت متناسب با ظرفیت‌ها و توانمندی‌های خود برخوردار نیستند. شاید بتوان بخشی از این مساله را ناشی از سیاست‌های منفعت‌طلبانه و نادرست قدرت‌های بیگانه دانست. اما برخی از عوامل و مولفه‌های چالش‌زا در بین شیعیان در جهان امروز، زمینه و ریشه داخلی داشته و به رفتار جوامع شیعی و حاکمان آنها بر می‌گردد. از این رو نگارنده در این مقاله درصدد تحلیل عوامل تاثیرگذار بر عدم همگرایی شیعیان در جنوب غرب آسیا بر آمده است.

مبانی نظری

ژئوپلیتیک: عبارت از مطالعه اثرگذاری عوامل جغرافیایی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی صاحبان قدرت است. (مجتهدزاده، ۱۳۸۱: ۲۰) ژئوپلیتیک رابطه جغرافیا با سیاست بین‌الملل است و جزئی‌تر می‌توان گفت رابطه بین محیط طبیعی (موقعیت، منابع، قلمرو و غیره) و هدایت سیاست خارجی است. (گل‌کرمی و همکاران، ۱۳۹۷: ۴۰) ژئوپلیتیک یعنی علم و هنر تعیین، تثبیت و جهت‌دهی سیاست ملی با در نظر گرفتن سرزمین یک کشور به همراه تاریخ ملی آن، شعور ملی شهروندان، قدرت ملی کشور، وضعیت سیاسی دنیا و ارتباطات» (Karabulut, 2005: 31) مطالعه و شناسایی عوامل تأثیرگذار بر روابط ژئوپلیتیکی (همگرایی و واگرایی) از اولویت‌های اصلی جهت برقراری روابط خارجی مطلوب با همسایگان و دیگر کشورهای جهان است. (محمدی و احمدی، ۱۳۹۴: ۱۲۹) واگرایی عبارت است از تفکیک و جدایی از همدیگر و دور شدن آنها از هدف مشترک و حرکت به سمت هدفهای خاص (حافظ‌نیا، ۱۳۹۰: ۳۷۵) و یا فرایندی است که طی آن واحدهای سیاسی و دولتها از همدیگر دور شده و در اثر آن زمینه بحران و جنگ فراهم می‌آید و تجزیه عبارت است از شکستن یک کلیت یا سیستم به اجزاء و بخش‌های کوچکتر به نحوی که وجود و کارکردهای آن نابود گردد (مختاری هشی و همکاران، ۱۳۹۵: ۳۲۰) واگرایی برحسب نوع هدف به درجات مختلفی قابل تقسیم است که از جمله آنها می‌توان واگرایی سیاسی، واگرایی سرزمینی و یا واگرایی شناور میان سیاسی و سرزمینی نام برد (عبدی، ۱۳۹۱: ۱۱۱). از این رو ماهیت واگرایی با مفهوم منطقه به عنوان محدوده‌ای با ویژگی‌های منحصر به فرد گره خورده است. قسمتی از سطح زمین که کم و بیش دارای ویژگی‌های خاص طبیعی و یا انسانی باشد و در آن وحدتی است که آنرا را از نواحی اطراف جدا می‌سازد،

منطقه نامیده می شود. منطقه ممکن است برای مسایل فرهنگی، اقتصادی، مورفولوژیکی، طبیعی، فیزیوگرافیک و سیاسی مورد استفاده قرار گیرد. در شهرهای بزرگ، از بهم پیوستن چند محله منطقه شهری تشکیل می شود. (روشن و فرهادیان، ۱۳۸۵: ۲۳۳). منطقه دربرگیرنده تعدادی از کشورها است که به لحاظ جغرافیایی به هم نزدیک و در سیاست خارجی نیز، از روابط متقابل برخوردار باشند (جعفری ولدانی، ۱۳۸۸: ۲۴). پراکندگی شیعیان هم از نظر تاریخی و هم از نظر دلالت های فرهنگی و سیاسی آنها از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است (ضرغامی و همکاران، ۱۳۹۱: ۶۶۵). شیعه یعنی پیرو، گروه، یاران، هواداران، اتباع، متابع، جماعت و فرقه می باشد. همزمان، مفهوم اصطلاحی این واژه نشانگر گروهی از مسلمانان است که بعد از رحلت پیامبر اسلام به جانشینی حضرت علی (ع) اعتقاد دارند (حسینی نسب، ۱۳۸۱: ۲۱). شیعه در لغت به معنی انصار و اتباع است، ولی در اصطلاح به دوستان علی (ع) و اهل بیتش اطلاق می شود (فیاض، ۱۳۸۲: ۱۷). ژئوپولیتیک تشیع در تبیین تحولات سیاسی و اجتماعی جنوب غرب آسیا از جایگاه قابل توجه ای برخوردار است. با نگاهی به ساختار جمعیتی کشورهای این منطقه در می یابیم که در بعضی از این کشورها مانند عراق، بحرین، ساختار جمعیتی غالب را، شیعیان تشکیل می دهند. در بعضی دیگر از کشورهای منطقه، شیعیان اگرچه در اکثریت نیستند ولی از جمعیت قابل توجهی برخوردارند. از دیدگاه جغرافیای سیاسی نحوه ی پراکنش جغرافیایی شیعیان در منطقه ی جنوب غرب آسیا دارای ارزش و اعتبار خاصی است (زین العابدین و همکاران، ۱۳۹۱: ۷۶۶). وجود ذخائر عظیم انرژی و شاهراه های حیاتی در این منطقه نظیر تنگه بسفر، داردانل، کانال سوئز، تنگه هرمز، باب المندب و... همگی بر اهمیت این منطقه افزوده تا بدان جا که زمینه رقابت گسترده ای را میان قدرت های بین المللی جهت ظهور و بسط نفوذشان در جنوب غرب آسیا فراهم نموده است. (<http://www.shia-news.com>) چالش هایی که در راستای منافع قدرت های بین المللی در منطقه جنوب غرب آسیا به وجود می آید تاثیر بسزایی بر معادلات منطقه ای به ویژه نقش و جایگاه شیعیان به عنوان یکی از مهمترین جریان های مذهبی منطقه و نیز عدم همگرایی آنان دارد.

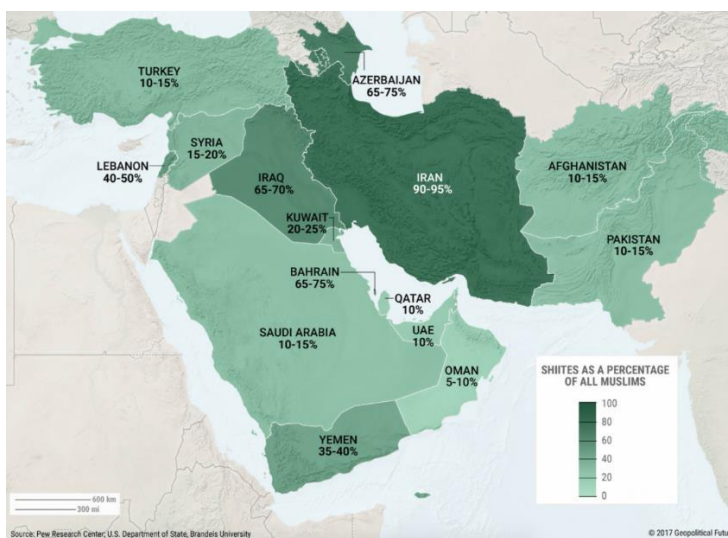
روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش از نوع مطالعات توصیفی، تحلیلی می باشد و به روش کتابخانه ای انجام می پذیرد. اطلاعات اسنادی و کتابخانه ای از طریق مراجعه به کتب، مجلات علمی و پژوهشی، مقالات و سایت های اینترنتی گردآوری شده است. مطالعات کتابخانه ای، به عنوان محور اصلی و اساسی در زمینه دسترسی به اطلاعات و منابع مورد نظر قرار گرفته است و سعی گردیده با فیش برداری از منابع مختلف و تاکید بر منابع مهم کتابخانه ای زمینه قوام یابی اطلاعات تحقیق بیشتر گردد. در تدوین مباحث نظری تحقیق، جمع آوری اطلاعات به صورت کتابخانه ای و بررسی مورد SPSS اسنادی بوده و در ادامه یافته های تحقیق از طریق مطالعات کتابخانه ای و پرسشنامه، از طریق نرم افزار تحلیل اطلاعات قرار خواهد گرفت. جامعه آماری این پژوهش اساتید و کارشناسان، فارغ التحصیلان تحصیلات تکمیلی در رشته های جغرافیای سیاسی، متخصصین مسائل جنوب غرب آسیا می باشند. حجم نمونه این مقاله با توجه به مشخص شدن این حجم نمونه که از طریق فرمول کوکران بدست آمده ۳۸۴ نفر می باشد.

موقعیت جغرافیایی شیعیان

جهان تشیع امروزه یک خط سیر مهمی را از لحاظ جغرافیایی شامل می شود که در واقع از شرق کشور چین و هندوستان شروع شده و بعد از رسیدن به ایران، از طریق عراق و خلیج فارس به سوریه و لبنان می رسد. از نظر تاریخی شیعه از مدینه به عراق و از عراق به سرزمین های دیگر عربی و غیر عربی از جمله کشور ایران مهاجرت کردند. بخش های زیادی از شامات، لبنان، حلب، یمن و مصر به تشیع گرویدند. از کهن ترین مناطق شیعه نشین عربی

می‌توان به حاشیه‌ی جنوبی خلیج فارس، مناطق شرقی عربستان و بحرین اشاره کرد. (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۷: ۱۹۳) ایران به عنوان کانون شیعه در جهان تلقی می‌گردد که جمعیت ۷۰ میلیونی آن بیش از ۴۰ درصد کل جمعیت شیعه در جهان است. (مصلی نژاد، ۱۳۹۱: ۱۳۵) در محدوده‌ی قلمرو سکونت شیعیان به علت پیوستگی جغرافیایی هر نوع حادثه‌ای به سرعت انتقال می‌یابد. قلمرو جغرافیایی شیعیان از لحاظ سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و غیره دارای توانمندی زیادی است. (زین العابدین و خیرخواه، ۱۳۹۳: ۵). اکثر شیعیان دنیا در منطقه جنوب غرب آسیا و خلیج فارس ساکن هستند، در این منطقه کشوری که هم از نظر کل جمعیت و هم از نظر درصد بیشترین میزان را به خود اختصاص داده، ایران است. (احمدی، ۱۳۹۰: ۶۹)

نقشه ۱: پراکنندگی شیعیان در خاورمیانه، منبع: (polls.shafaqna.com)

بحث و یافته‌ها

الف) یافته‌های استنباطی

مولفه‌های تاثیرگذار بر عدم همگرایی شیعیان در منطقه جنوب غرب آسیا عبارت‌اند از:

۱) تعارضات مذهبی و ایدئولوژیک

جنوب غرب آسیا یکی از اصلی‌ترین مناطق ژئوپلیتیکی محسوب می‌شود که همواره در فضای رقابت سیاسی، منازعات منطقه‌ای و چالش‌های پایان‌ناپذیر قرار داشته است (www.farsnews.com) ریشه اختلافات مذهبی در بین کشورهای اسلامی به صدر اسلام بر می‌گردد و همین امر موجب تدوین متون مذهبی و تاریخی فراوانی جهت اقامه اختلاف شده است. تعارضات ایدئولوژیک بین کشورهای اسلامی بیشتر ناشی از شرایط سیاسی، فرهنگی، انسان‌شناسی، واقعیت‌های مختلف اجتماعی و دل‌مشغولی رهبران آن است. این تعارضات مذهبی و ایدئولوژیک موجب واگرایی کشورهای مسلمان می‌شود برای اثبات این ادعا به نحوه شکل‌گیری نیروهای طالبان به عنوان نمونه‌ی روشن برآیند تعارضات مذهبی اشاره شود. (احمدی پور و همکاران، ۱۳۸۹: ۹۷).

۲) اختلافات سرزمینی

انواع اختلافات مرزی را در غرب آسیا بویژه در خاورمیانه می‌توان یافت که بیانگر دخالت قدرت‌های استعماری در این سرزمین‌ها است. (احمدی پور و همکاران، ۱۳۸۹: ۹۹). اختلافات سرزمینی در منطقه بعد مهمی از کشمکش‌های سیاسی-اجتماعی در جنوب غرب آسیا محسوب می‌شود. گرچه برخی ابعاد این کشمکش‌ها دارای ریشه‌های ناسیونالیستی می‌باشد، اما تازه تاسیس شدن کشورهای حوزه خلیج فارس و نقش بازیگران عمده نظام جهانی در

ترسیم مرزهای منطقه عامل اصلی اختلافات و ادعاهای گوناگون سرزمینی بوده است. (www.iranamerica.com)

۳) فرقه گرایی و سلفی گری

مهم ترین نوع سلفی گری تکفیری (تکفیر مسلمانان) شاخه اصلی وهابیت یا همان «وهابیت تکفیری» است. بی‌اغراق می‌توان گفت تمامی جنگ‌های وهابیان با مسلمانان و در مناطق اسلامی بوده است (http://makhaterltakfir.com). سلفی گری تکفیری همانطور که از نامش پیداست، دیگر فرق مسلم را تکفیر میکند و آنها را کافر می‌شمارد (ترکی و امانی توانی، ۱۳۹۵: ۱۶۳). داعش امروزی را نمونه‌ای سلفی گری تکفیری دانست، همچنین دیوبندهایی مانند سپاه صحابه، لشکر جهنگوی، لشکر طیبه که شیعیان را تکفیر می‌دانند (موسوی علیزاده، ۱۳۹۳: ۹۶) از اینرو اندیشه فرقه گرایی و سلفی گری شیعیان را مورد حمله قرار می‌دهد و زمینه عدم همگرایی شیعیان در منطقه جنوب غرب آسیا را فراهم می‌آورد.

۴) نابرابری اقتصادی و اجتماعی

وابستگی اقتصادی، دوگانگی اقتصادی، رشد شدید بخش خدمات، پایین بودن درآمد سرانه، توزیع ناعادلانه درآمد و ضعف علمی و تکنولوژیکی از مشخصات عمده کشورهای توسعه نیافته جهان است. شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی، حاکی از وجود اختلاف فاحشی میان سطح توسعه اقتصادی و اجتماعی در کشورهای منطقه غرب آسیاست. همچنین تفاوت شدیدی در میزان درآمد سرانه، نرخ سواد، نرخ رشد جمعیت و ... دیده می‌شود. کشورهای صادرکننده نفت از بالاترین درآمد سرانه در بین کشورهای منطقه و حتی در جهان برخوردار هستند. گرچه شاخص بالا بودن درآمد نشان دهنده سطح بالای توسعه اقتصادی نیست اما نشان دهنده اختلاف سطح درآمد بین کشورهای غرب آسیا است. نوسانات درآمدهای نفتی موجب نوسانات اقتصادی در این کشورها می‌شود (حاجی میرزایی، ۱۳۸۵: ۵).

۵) ناسیونالیسم افراطی

از عوامل اصلی که سبب بروز شکاف و اختلاف در میان شیعیان شده، اندیشه‌های ناسیونالیستی پیروان این مذهب در کشورهای مختلف میباشد؛ تنوع نژادی و قومی شیعیان ساکن در منطقه جنوب غرب آسیا الهام بخش اندیشه‌های ناسیونالیستی در میان آنان گردیده و این امر واگرایی و فقدان وحدت مذهبی در بین آنان را به دنبال دارد (صفوی، ۱۳۸۷: ۲۰۲). به این ترتیب ایدئولوژی ناسیونالیسم با تأکید بر نژاد و زبان بزرگترین عامل واگرایی در میان شیعیان جنوب غرب آسیا محسوب میشود؛ چراکه با نگاهی به پراکنش جغرافیایی، قومی و ملی شیعیان در میابیم که تنها مؤلفه‌ی مشترک میان آنها مذهب تشیع است. تقویت هر چیزی غیر از مذهب سبب تضعیف وحدت در میان آنها گردیده و واگرایی را به دنبال خواهد داشت. ژئوپلیتیک تشیع ارتباط تنگاتنگی با اندیشه‌های ناسیونالیستی در منطقه دارد. شیعیان منطقه جنوب غرب آسیا در امتداد یک نوار طولی و در کشورهای مختلف پراکنده شده‌اند و از لحاظ ملیت، نژاد و زبان با هم فرق میکنند و تنها از لحاظ مذهبی، با یکدیگر یکسان هستند. زمانی که اندیشه‌های ناسیونالیستی در این کشورها تبلیغ و تقویت می‌گردد شیعیان این کشورها را در مقابل یکدیگر قرار می‌دهد و سبب منازعه و اختلاف در بین آنها گردیده و وحدت مذهبی شیعیان را تحت الشعاع قرار می‌دهد. فاصله گرفتن شیعیان از اندیشه‌های ملیت خواهی و ناسیونالیستی می‌تواند تا حدودی از میزان تنش در بین شیعیان کاسته و آنها را به همگرایی هدایت کند (زین العابدین و خیرخواه، ۱۳۹۳: ۹) از سویی در راستای بسط اندیشه‌های ناسیونالیستی عربستان سعودی در تلاش برای نفوذ در عراق و حمایت از جریانهای اهل سنت در عراق بر آمد که نتیجه آن ناامنیها و انفجارهای بسیار زیاد در شهرهای عراق و به ویژه در بغداد بود. علاوه بر آن از نظر عربستان سعودی و هم پیمانان

خود در شورای همکاری، احیا و خیزش شیعیان در عراق و پیوندهای آنان با ایران باعث تقویت واگرایی شیعیان و تضعیف ملی‌گرایی شیعیان در عربستان سعودی، بحرین و کویت شده است (ویسی، ۱۳۹۵: ۵۰۸).

۶) اقدامات و سیاست‌های قدرت‌های فرامنطقه‌ای

موقعیت ژئوپلیتیک، ژئواستراتژیک، ذخایر عظیم انرژی و... از مهمترین عواملی است که باعث اهمیت مضاعف منطقه شده است. از این رو هر کدام از بازیگران و سازمان‌های بین‌المللی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای، برای توسعه نفوذ و حضور در جنوب غرب آسیا به رقابت پرداخته و درصدد دستیابی به منافع و اهداف خود در منطقه هستند (دهشیری و غفوری، ۱۳۹۴: ۱۷۵). حل و فصل بحرانهای منطقه و بهبود امنیت جنوب غرب آسیا مستلزم همکاری بازیگران بومی و تکیه بر ظرفیتهای و راه‌حلهای درون منطقه‌ای بیشتر است، تداوم هنجار برون‌گرایی و تأکید بر اقدامات قدرتهای بیرونی و عدم توجه به همکاریها و ظرفیتهای درون منطقه نه تنها نمی‌تواند کمک‌چندانی به حل بحرانها نماید، بلکه گسترش بحرانها و شدت گرفتن منازعات را در پی خواهد داشت (<http://alwaght.com>). با توجه به نقش برجسته شیعیان در منطقه جنوب غرب آسیا، اقدامات و سیاست‌های قدرت‌های فرامنطقه‌ای، تداوم هنجار برون‌گرایی و تأکید بر اقدامات قدرتهای بیرونی بر عدم همگرایی شیعیان در این منطقه تأثیرگذار است.

۷) برخورد متعارض با جهانی شدن

امروزه شاهد روند واگرایی در جنوب غرب آسیا هستیم. جهانی شدن عامل مهمی در این جریان و افسرگرایه شمار می‌رود. (حیدری فر، ۱۳۹۵: ۲۶۸) جهانی شدن به عنوان یکی از مؤلفه‌های تهدید زا برای ژئوپلیتیک تشیع در جهان امروز به حساب می‌آید پدیده جهانی شدن با توجه به ماهیت خود که به نوعی شکسته شدن اقتدار دین، ضعف هویت دینی و کاهش نقش رسانه‌های سنتی دینی را به دنبال دارد به عنوان یک چالش برای ادیان مختلف و علی‌الخصوص ژئوپلیتیک تشیع تلقی شود. کشورهای غربی با استفاده از تکنولوژیهای پیشرفته ارتباطی و اطلاعاتی و سوار شدن بر موج جهانی شدن (جهانی‌سازی)، سعی دارند تا برای برای دسترسی به منافع خود از طریق تبلیغ یکسان‌سازی فرهنگ جهانی باورها، ارزشها، هویتها و حاکمیت‌های ملی و بومی را در سطح جهان از بین ببرند و در این راه با استفاده از ابزارهای رسانه‌ای فرهنگی و فضای مجازی به تغییر باورها و ارزشهای حاکم بر مردم جهان مشغول هستند (زین‌العابدین و خیرخواه، ۱۳۹۳: ۱۲).

ب) یافته‌های کمی

در این بخش ابتدا به بررسی ویژگی‌های عمومی پاسخگویان پرداخته می‌شود، سپس نظرات پاسخگویان پیرامون گویه‌های پرسشنامه تشریح می‌شود.

- برای بررسی وضعیت سنی پاسخ‌گویان، سه رده سنی زیر ۳۰ سال، ۳۰ تا ۴۰ سال و بالای ۴۰ سال مدنظر قرار گرفت؛ مطالعات میدانی حاکی از آن است که ۱۰٪ از جامعه آماری زیر ۳۰ ساله، ۳۶٪ ۳۰ تا ۴۰ ساله و ۵۴٪ بالای ۴۰ سال هستند.

- همچنین بر اساس بررسی‌های صورت گرفته ۵۲٪ از جامعه آماری دارای مدرک فوق لیسانس، ۳۰٪ دانشجوی دکتری، ۱۲٪ دکتری، ۴٪ لیسانس و ۲٪ بالای دکتری هستند.

- از منظر عنوان شغلی، مطالعات میدانی حاکی از آن است ۳۲٪ از پاسخگویان کارشناس، ۳۰٪ دانشجو، ۲۸٪ مدرس دانشگاه و ۱۰٪ نیز مدیر می‌باشند.

جدول ۱: ویژگی های عمومی پاسخگویان

وضعیت سنی					
شرح	زیر ۳۰ سال	۳۰ تا ۴۰ سال	بالای ۴۰ سال		
تعداد	۲۵	۹۰	۱۳۵		
درصد	۱۰	۳۶	۵۴		
میران تحصیلات					
شرح	لیسانس	فوق لیسانس	دانشجوی دکتری	دکتری	بالتر از دکتری
تعداد	۱۰	۱۳۰	۷۵	۳۰	۵
درصد	۴	۵۲	۳۰	۱۲	۲
عنوان شغلی					
شرح	کارشناس	مدیر	دانشجو	مدرس دانشگاه	مشاور
تعداد	۸۰	۲۵	۷۵	۷۰	-
درصد	۳۲	۱۰	۳۰	۲۸	۰

جدول ۲: نظرات پاسخگویان پیرامون گویه های پرسشنامه

ردیف	گویه	تعداد	بسیار زیاد	زیاد	نا مطلوبی	کم	بسیار کم
۱	سلفی گری	تعداد	۹۵	۱۰۵	۴۵	۵	-
		درصد	۳۸	۴۲	۱۸	۲	-
۲	اتخاذ سیاست شیعه هراسی توسط قدرت های منطقه ای	تعداد	۵۵	۱۲۰	۵۰	۱۵	۱۰
		درصد	۲۲	۴۸	۲۰	۶	۴
۳	اقدامات و سیاست های قدرت های منطقه ای	تعداد	۵۰	۱۴۰	۵۰	۵	۵
		درصد	۲۰	۵۶	۲۰	۲	۲
۴	فرقه گرایی	تعداد	۶۵	۱۳۵	۴۵	۵	-
		درصد	۲۶	۵۴	۱۸	۲	-
۵	برخورد متعارض با جهانی شدن	تعداد	۳۰	۶۵	۱۰۵	۴۵	۵
		درصد	۱۲	۲۶	۴۲	۱۸	۲
۶	نابرابری های اقتصادی و اجتماعی	تعداد	۸۵	۱۳۵	۲۵	۵	-
		درصد	۳۴	۵۴	۱۰	۲	-
۷	پراکندگی جغرافیایی	تعداد	۱۱۰	۸۵	۳۰	۱۵	۱۰
		درصد	۴۴	۳۴	۱۲	۶	۴
۸	اختلافات سرزمینی (ارضی و مرزی)	تعداد	۴۰	۱۵۰	۳۰	۲۰	۱۰
		درصد	۱۶	۶۰	۱۲	۸	۴
۹	تعارضات مذهبی و ایدئولوژیک	تعداد	۸۰	۱۲۰	۴۵	۵	-
		درصد	۳۲	۴۸	۱۸	۲	-
۱۰	رواج ناسیونالیسم افراطی در بین اعراب ، اکراد و ...	تعداد	۵۵	۶۵	۷۰	۵۵	۵
		درصد	۲۲	۲۶	۲۸	۲۲	۲

۱۱	تعارض منافع برخی جریان های شیعی با یکدیگر	تعداد	۵۵	۱۲۵	۶۰	۱۰	-
		درصد	۲۲	۵۰	۲۴	۴	-
۱۲	حمایت جریان شیعه افراطی (مشهور به شیعه انگلیسی) از اقدامات تفرقه افکنانه	تعداد	۶۰	۱۲۵	۵۰	۱۰	۵
		درصد	۲۴	۵۰	۲۰	۴	۲
۱۳	ساختار غیردموکراتیک حکومت های منطقه	تعداد	۱۱۰	۸۰	۴۰	۱۵	۵
		درصد	۴۴	۳۲	۱۶	۶	۲
۱۴	سیاست های شورای همکاری خلیج فارس	تعداد	۳۰	۵۵	۸۵	۶۰	۲۰
		درصد	۱۲	۲۲	۳۴	۲۴	۸
۱۵	عدم برخورداری مناطق شیعه نشین از توسعه سیاسی - اجتماعی	تعداد	۷۰	۱۰۵	۴۵	۲۰	۱۰
		درصد	۲۸	۴۲	۱۸	۸	۴

تجزیه و تحلیل یافته های کمی

۱) سلفی ها از آنجا که علم و منطق را در بحث مذهب به هیچ عنوان جایز نمی دانند، بالطبع دشمنی دیرینه ای با شیعه و شیعیان دارند و در طول تاریخ نیز از هیچ کوششی برای آزار و اذیت شیعیان فروگذار نکرده اند. یکی از مهمترین دلایل دشمنی سلفی ها با شیعیان، اعتقاد شیعیان به امامت و همچنین وجود اصل اجتهاد در شیعه است.

۲) شیعه‌هراسی با اهداف و شیوه‌های متعدد از جمله تفرقه میان فرق و مذاهب مختلف، فشارهای اقتصادی و سیاسی و به کارگیری فیلم و شبکه‌های مجازی انجام می‌شود. با توجه به قدرت گرفتن شیعیان در منطقه، قدرت های منطقه ای با هدف تضعیف جایگاه شیعیان پروژه شیعه‌هراسی را کلید زده اند.

۳) وحدت و یکپارچگی شیعیان در مقابل تهدیدات پیش رو مانند شکل‌گیری جبهه مقاومت و بسیج مردمی در برابر تهدیدات داعش که از مهمترین جلوه های این وحدت است سبب اتخاذ اقدامات تفرقه افکنانه از سوی برخی قدرتهای منطقه شده است. تحریک شیعیان عراق و ایران علیه یکدیگر، بهره‌گیری از شبکه های اجتماعی برای اشاعه شبهات مذهبی و قومیتی و... از مهمترین اقدامات قدرت های منطقه ای در راستای عدم همگرایی شیعیان در جنوب غربی آسیا بوده است.

۴) تقویت گفتمان مذهبی و فرقه ای عامل بسیاری از تنشها، بحرانها و جنگهای خونین در سطح داخلی بوده و یا موجب ایجاد فضای امنیتی، رئالیستی و رقابتی میان دولت های منطقه گشته است. بر اساس مستندات ارائه شده هرگاه قدرت یکی از کشورهای منطقه در برهه ای از زمان افزایش یابد، با توجه به پیوند عمیق مذهب و سیاست، این مورد تهدید ارزشی از سوی دیگران تلقی می شود. بر این اساس گرایشات مخرب وفاداری های مذهبی و فرقه ای عامل بازدارنده و سلبی در همگرایی شیعیان در جنوب غرب آسیا ارزیابی می شود.

۵) با توجه به آثار و پیامدهای جهانی سازی برای جوامع بشری و با عنایت به وضعیت خاص جوامع اسلامی، چالش ها و تعارضات جهانی سازی نسبت به جوامع و اندیشه اسلامی تشدید می گردد. جهانی سازی چالش های مدرنیته غرب در برابر سنت دینی را از لایه های خاص روشن فکری و روشن اندیشی در حوزه عام جوامع مطرح نموده و تعامل جوامع اسلامی با پدیده های جدید را به دغدغه عمومی مسلمانان و به ویژه جوانان مسلمان به ویژه شیعیان، تبدیل کرده است.

۶) شیعیان در منطقه جنوب غرب آسیا در معرض نابرابری های اقتصادی و اجتماعی قرار دارند که ریشه در امر اعتقادی داشته و آنرا بایستی در دوگانگی تشیع/تسنن بازشناخت. این اختلافات در طول زمان و با روی کار آمدن حاکمان سنی مذهب، و بازتولید سلطه آنان بر شیعیان، باعث گردیده تا شیعیان به مثابه طبقه ای فرودست تلقی گردیده و نابرابری اجتماعی درون حاکمیت ها و همچنین در گستره سیاسی و منطقه ای افزایش یابد.

۷) بیشتر شیعیان در منطقه جنوب غرب آسیا و خلیج فارس زندگی می کنند. علی رغم اینکه برخی از این کشورها دارای مرز مشترک می باشند ولی اغلب مناطق شیعه نشین در به طور طبیعی یا به واسطه سیاست های حکومت ها از یکدیگر فاصله دارند و امکان مراودات مستمر و موثر وجود ندارد.

۸) اختلافات سرزمینی یکی از چالش های کشورهای دارای مرز مشترک است که در منطقه جنوب غرب آسیا به وفور مشاهده می شود. این اختلافات ما بین کشورهایی که حکومت هایی شیعه مذهب دارند می تواند تاثیر بیشتری بر عدم همگرایی شیعیان دو کشور داشته باشد. اختلافات سرزمینی ایران و عراق از جمله این اختلافات سرزمینی است.

۹) در منطقه ژئوپلیتیکی و حساس غرب آسیا تاثیرگذاری دین به طور اعم و بنیادگرایی دینی به طور اخص در آن به صورتی کاملاً آشکار نمایان شده و مصادیق بارز آن حوادث سالهای اخیر در کشورهای عراق، سوریه، یمن و... است. قدرت های منطقه ای و فرامنطقه ای با بهره گیری از این تعارضات و دامن زدن به آنها درصدد ایجاد شکاف در محور مقاومت در چالش های جدید منطقه و عدم همگرایی شیعیان هستند.

۱۰) وفاداری به خاک و فداکاری برای آن و نیز تجلیل ملی، از ارکان ناسیونالیسم به شمار می آیند. از این رو ناسیونالیسم که در بین اقوام عرب و کرد و... در منطقه جنوب غرب آسیا رواج پیدا کرده است با تمدن و فرهنگ اسلام منافات دارد. ناسیونالیست های عرب، تمدن اسلام را با جعل تاریخ به ملت یا امت عرب نسبت می دهند. در صورتی که با بررسی تاریخ، می بینیم که مسلمانان غیرعرب مناصب و مقامات علمی و دینی و سیاسی و اجتماعی مهمی در دولت های اسلامی و تعالی فرهنگ و تمدن داشتند.

۱۱) وجود گرایش های فکری و ایدئولوژیک متفاوت و بعضاً متعارض، و نبود اجماع و اشتراک نظر در خصوص مسائل مهم، مانند چگونگی پیوند دین و سیاست، و ارتباط حکومت با ولایت، مرجعیت و روحانیت از جمله نمودهای تعارض منافع است که در کشورهای شیعه نشین نظیر عراق به چشم می خورد. جریان های شیعی در سطح کلی، به دلیل وجود دو گرایش متفاوت مذهبی (فقهتی) و سکولار، دچار تعارض منافع شده و به تبع آن ایجاد جامعه شیعه را دچار انشقاق کرده است.

۱۲) تشیع انگلیسی اصطلاحی که مدتی است بر سر زبان ها افتاده است. تشیعی که با هزینه های سنگین تبلیغاتی تمام توان خود را برای پیوند "شیعه" با خشونت و قرار دادن آن در مقابل سایر فرق اسلامی جمع کرده است. نشان داده چهره ای افراطی از شیعیان توسط این جریان نه تنها سبب ایجاد نفاق در جهان اسلام می شود بلکه سبب انحراف برخی شیعیان و ایجاد انشقاق بین معتقدین به مذهب تشیع شده است.

۱۳) کشورهای منطقه جنوب غرب آسیا به ویژه کشورهای شیخ نشین عربی عمدتاً دارای حکومت هایی با ساختار غیر دموکراتیک هستند، از اینرو با کم رنگ بودن شاخص های دموکراسی در این کشور، حکومت منحصر در اختیار خاندان سلطنتی است و شیعیان به عنوان اقلیت در اکثر کشورها، از مناصب حکومتی و مدیریتی و سایر امتیازات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی محروم هستند.

۱۴) شورای همکاری خلیج فارس بلوک سیاسی-تجاری ای شامل کشورهای پیرامون خلیج فارس و کشورهای عرب منطقه است که با هدف یکپارچگی اقتصادی و نظامی تشکیل شد. شیعیان در بیشتر کشورهای عضو در اقلیت جمعیتی قرار دارند و نقش چندانی در ساختار نظام سیاسی ندارند. رویکرد اعضای این شورا در قبال شیعیان همراه با تعصبات مذهبی و همراه با مواضع منفعلانه بوده است.

۱۵) شیعیان در بیشتر کشورهای اسلامی در اقلیت به سر می برند. محرومیت از به کارگیری در مناصب سیاسی و حقوق شهروندی و اجتماعی شیعیان را در شرایطی سخت قرار داده است. عدم برخورداری مناطق شیعه نشین از توسعه سیاسی - اجتماعی زمینه عدم همگرایی شیعیان در منطقه جنوب غرب آسیا را فراهم می آورد.

فرضیه تحقیق عبارت است از: مولفه های سیاسی - امنیتی و فرهنگی - اجتماعی منطقه می تواند بر عدم همگرایی شیعیان تاثیر گذار باشد. که برای بررسی این فرضیه تعداد ۱۵ گویه در قالب پرسشنامه طرح و بین جامعه آماری توزیع گردید و یافته های میدانی با استفاده از نرم افزار SPSS و به کارگیری آزمون خی دوم مورد تحلیل قرار گرفت.

جدول ۳: مولفه های سیاسی - امنیتی و فرهنگی - اجتماعی بر عدم همگرایی شیعیان

درجه آزادی	سطح معناداری	خی دو
۳	۰,۰۰۰۲	45**
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).		

جدول فوق سطح معنا داری آزمون کمتر از مقدار آلفا ۰/۰۵ می باشد. که این میزان نشان دهنده میزان اثر گذاری مولفه های سیاسی - امنیتی و فرهنگی - اجتماعی بر عدم همگرایی شیعیان می باشد.

نتیجه گیری

استقرار شیعیان در بطن مناطق راهبردی همراه با توانمندی جغرافیای اقتصادی (ژئواکونومیک) بالا، سبب ارتقای جایگاه تشیع و تبدیل آن به یک مولفه ژئوپلیتیک قدرتمند گردیده است. با این وجود شیعیان از جایگاه متناسب با ظرفیت های ویژه خود برخوردار نیستند. ویژگی های جمعیتی و جغرافیایی ویژه شیعیان در کنار فرصت های پیش رو، چالش هایی را نیز برای جوامع شیعی فراهم نموده است که از جمله مهمترین این چالش ها، می توان شکل گیری اندیشه های ضد شیعی در جهان اسلام (وهابیت، مکتب دیوبندی)، اختلافات ارضی و مرزی، قرارگیری در موقعیت فرودستی در جهان اسلام، وجود رژیم های سکولار و وابسته و نفوذ قدرت های فرامنطقه ای را نام برد.

بر اساس یافته های کتابخانه ای تعارضات ایدئولوژیک بین کشورهای اسلامی بیشتر ناشی از شرایط سیاسی، فرهنگی، انسان شناسی، واقعیت های مختلف اجتماعی و دل مشغولی رهبران آن است. این تعارضات مذهبی و ایدئولوژیک موجب واگرایی کشورهای مسلمان و معتقدین به مذاهب اسلامی می شود. اختلافات سرزمینی در منطقه بعد مهمی از کشمکشهای سیاسی - اجتماعی در جنوب غرب آسیا محسوب می شود که گرچه کمتر از کشمکشهای سیاسی - ایدئولوژیک بازتاب بیرونی داشته است، اما در برخی دوره ها، همچون اختلافات مرزی ایران و عراق سبب واگرایی میان کشورهای شیعه نشین شده است. سلفی گری تکفیری شاخه اصلی وهابیت یا همان «وهابیت تکفیری» مهمترین نوع سلفی گری است. برخی از رهبران این گروه از اصطلاح دشمن دور و دشمن نزدیک سخن به میان می آورند. در واقع آنها اصطلاح خصم نزدیک به کار می برند و می توان داعش امروزی را نمونه اصلی سلفیگری تکفیری دانست که شیعیان را تکفیر می کنند. از اینرو اندیشه فرقه گرایی و سلفی گری شیعیان را مورد هجمه قرار می دهد و زمینه عدم همگرایی شیعیان در منطقه جنوب غرب آسیا را فراهم می آورد. شاخص های اقتصادی و اجتماعی، حاکی از وجود اختلاف فاحشی میان سطح توسعه اقتصادی و اجتماعی در کشورهای منطقه ی جنوب غرب آسیاست. در کشورهایی که شیعیان در اقلیت جمعیتی قرار دارند یا تحت اعمال سیاست های تبعیض آمیز حکومت غیر شیعی قرار دارد محرومیت شیعیان از بهره مندی های اقتصادی و اجتماعی سبب عدم همگرایی شیعیان در منطقه جنوب غرب آسیا می شود. حل و فصل بحرانهای منطقه و بهبود امنیت جنوب غرب آسیا مستلزم همکاری بازیگران بومی و تکیه بر ظرفیتهای و راه حل های درون منطقه ای بیشتر است اقدامات و سیاست های قدرت های فرامنطقه ای، تداوم هنجار برون گرایی و تاکید بر اقدامات قدرتهای بیرونی بر عدم همگرایی شیعیان در این منطقه تاثیرگذار است. جهانی شدن با توجه به ماهیت خود که به نوعی شکسته شدن اقتدار دین، ضعف هویت دینی و کاهش نقش رسانه های سنتی دینی را به دنبال دارد به عنوان یک چالش برای ادیان مختلف و علی الخصوص ژئوپلیتیک تشیع تلقی شود. رواج اندیشه های

سکولاریستی به عنوان یکی از پیامدهای عصر جهانی شدن را می توان به عنوان یک تهدید و عامل عدم همگرایی قلمداد کرد که ژئوپلیتیک تشیع در عصر کنونی در جنوب غرب آسیا با آن روبرو است. همچنین یافته های میدانی پژوهش حاکی از آن است اتخاذ سیاست شیعه هراسی توسط قدرت های منطقه ای، سلفی گری و فرقه گرایی، اقدامات و سیاست های قدرت های منطقه ای، نابرابری های اقتصادی و اجتماعی، پراکندگی جغرافیایی، اختلافات سرزمینی، تعارضات مذهبی و ایدئولوژیک، و حمایت جریان شیعه افراطی از اقدامات تفرقه افکنانه از مهمترین عوامل تاثیرگذار بر عدم همگرایی شیعیان در جنوب غرب آسیا می باشد.

سپاسگزاری

این مقاله بر گرفته از رساله دکتری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران می باشد، بدینوسیله نگارندگان از حمایت های مادی و معنوی این دانشگاه تشکر می نمایند.

منابع

۱. احمدی، سید عباس و همکاران (۱۳۹۱) "ژئوپلیتیک شیعه و ارتقای جایگاه ایران در خاورمیانه پس از انقلاب اسلامی"، پژوهش‌های جغرافیایی انسانی شماره، ۸۰، تابستان، صص ۶۵-۸۴
۲. احمدی، سید عباس، ۱۳۹۰: "ایران، انقلاب اسلامی و ژئوپلیتیک شیعه"، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه سازان نو
۳. احمدی پور و همکاران (۱۳۸۹) "تحلیل ژئوپلیتیکی فرصت‌ها و چالش‌های همگرایی در منطقه غرب آسیا"، دو فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی منطقه‌ای، سال اول، ماه اول، بهار و تابستان، صص ۷۷-۱۰۸
۴. ترکی، هادی و امانی توانی، فاطمه (۱۳۹۵) "آینده گروه‌های سلفی و سناریوهای محتمل با تأکید بر داعش"، مجموعه مقالات همایش بحران‌های ژئوپلیتیک جهان اسلام صص ۱۵۵-۱۶۹
۵. توال، فرانسوا (۱۳۸۷) "ژئوپلیتیک تشیع"، ترجمه کتابون باصر، تهران، انتشارات ویستار
۶. جعفری ولدانی، اصغر، ۱۳۸۸: "چالش‌های و منازعات در خاورمیانه، پژوهشکده مطالعات راهبردی"، تهران حافظ‌نیا، محمد رضا، ۱۳۸۵: اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، مشهد، انتشارات پاپلی.
۷. حاجی میرزایی، سید محمد علی (۱۳۸۵) "بررسی ضرورت و اهمیت تنظیم جریان ورود درآمدهای نفتی به اقتصاد ایران"، فصلنامه بررسی‌های اقتصاد انرژی، سال دوم، شماره ۳، بهار، صص ۴-۳۱
۸. حافظ‌نیا، محمد رضا (۱۳۹۰) "اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک"، مشهد، انتشارات پاپلی.
۹. حافظ‌نیا، محمد رضا (۱۳۹۰) "جغرافیای سیاسی فضای مجازی"، تهران، انتشارات سمت.
۱۰. حسینی نسب، سید رضا، (۱۳۸۱) "شیعه پاسخ می‌دهد"، قم: نشر مشعر
۱۱. حیدری فر، محمد رئوف (۱۳۹۵) "نظم نوین جهانی، جهانی شدن و کمر بند شکننده؛ مطالعه موردی: خاورمیانه"، مجموعه مقالات همایش بحران‌های ژئوپلیتیکی جهان اسلام، صص ۲۶۱-۲۸۰
۱۲. دهشیری، محمدرضا و غفوری، مجتبی (۱۳۹۴) "الزامات راهبردی جمهوری اسلامی ایران در قبال سیاست‌های خاورمیانه ای جدید آمریکا"، فصل نامه سیاست‌های راهبردی و کلان، سال سوم، شماره دوازدهم، زمستان، صص ۱۷۵-۱۹۳
۱۳. روشن، علی اصغر و نورالله فرهادیان، ۱۳۸۵: "فرهنگ اصطلاحات جغرافیایی سیاسی - نظامی"، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه امام حسین (ع).
۱۴. زین العابدین، یوسف، خیرخواه، طاهره (۱۳۹۳) "تحلیل مولفه‌های تاثیرگذار بر واگرایی شیعیان در منطقه خاورمیانه"، مجموعه مقالات همایش ملی مرز نشینی توسعه پایدار و فرصت‌های سرمایه گذاری، پارس آباد، ۱۴ ص
۱۵. زین العابدین، یوسف و همکاران (۱۳۹۱) "تحلیل فرصت‌های جدید ژئوپلیتیک تشیع در خاورمیانه"، مجموعه مقالات پنجمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران، دانشگاه آزاد واحد رشت، صص ۷۵۹-۷۷۳
۱۶. سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، (۱۳۸۷) "ژئوپلیتیک منطقه خلیج فارس"، تهران، چاپ اول
۱۷. سیمبر، رضا، (۱۳۸۵)، "ژئوپلیتیک و مذهب در نظام بین‌المللی؛ راهبردها و تحولات"، فصلنامه ژئوپلیتیک، شماره سوم و چهارم، سال دوم، پائیز و زمستان، صص ۹۸-۱۱۸
۱۸. ضرغامی، برزین و همکاران (۱۳۹۱) "ژئوپلیتیک شیعه یا هلال شیعه (مبانی، اهداف، رویکردها)" مجموعه مقالات همایش ژئوپلیتیک شیعه، دانشگاه تهران، صص ۶۶۲-۶۸۰

۱۹. صفوی، سید یحیی (۱۳۸۷) "وحدت جهان اسلام؛ چشم انداز آینده"، موسسه آینده پژوهشی جهان اسلام، انتشارات شکیب
۲۰. عبدی، عطاء الله، (۱۳۹۱) "ارائه چارچوب نظری طراحی مدل ژئوپلیتیک اقوام"، مجموعه مقالات پنجمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت، صص ۱۱۱-۱۲۸
۲۱. فوزی، یحیی، پایاب، بهروز (۱۳۹۱) "تأثیر ژئوپلیتیک بر الگوی سیاسی مورد حمایت شیعیان در کشورهای مختلف"، مطالعات انقلاب اسلامی سال نهم پاییز ۱۳۹۱ شماره ۳۰، صص ۲۹-۴۰
۲۲. گل کرمی، عابد و همکاران (۱۳۹۷) "تبیین ژئوپلیتیک سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران با تاکید بر سیاست خارجی"، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، سال ۱۸، شماره ۴۹، تابستان، صص ۳۷-۵۷
۲۳. مصلی نژاد، عباس (۱۳۹۱) "هویت یابی شیعیان بر ژئوپلیتیک نوین خاورمیانه"، فصلنامه ژئوپلیتیک سال هشتم، شماره اول، صص ۱۳۵-۱۷۱
۲۴. مجتهد زاده، پیروز، (۱۳۸۱) "جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی"، تهران، سمت، چاپ
۲۵. محمدی، حمیدرضا، احمدی، ابراهیم (۱۳۹۵) "تحلیل دو سطحی از ژئوپلیتیک واگرایی روابط ایران و پاکستان (سناریوهای آینده این روابط و ارائه راهکارهای همگرایی)" فصلنامه پژوهشهای راهبردی سیاست، دوره ۵، شماره ۱۹ - شماره پیاپی ۴۹، زمستان، صص ۱۲۹-۱۵۶
۲۶. موسوی علیزاده، مهدی (۱۳۹۰) "نبارشناسی سلفی گری و وهابیت"، چاپ ششم، جلد ۱، آوای منجی قم
۲۷. ویسی، هادی (۱۳۹۵) "بررسی رابطه شورای همکاری خلیج فارس با جمهوری اسلامی ایران و چالشهای ژئوپلیتیکی اتحاد در هسته مرکزی جهان اسلام"، مجموعه مقالات همایش بحران های ژئوپلیتیکی جهان اسلام، صص ۴۹۷-۵۲۰
28. Gause III, F.Gregory, 2010 , The International relations of the Persian Gulf(Cambridge, Cambridge university press)
29. Karabulut, Bilal; (2005).“Strateji Jeostrateji Jeopolitik”; Ankara: Platin.
30. www.makhaterltakfir.com
31. www.alwaght.com
32. www.shia-news.com
33. www.farsnews.com
34. www.iranamerica.com
35. www.polls.shafaqna.com